

מהבט פולקלוריסטי

תמר אלכסנדר

יצחק אבישור, החתונה היהודית בכגדאד ובנותיה, כרך ראשון, חיפה תש"ן, הוצאת אוניברסיטת חיפה, 240 עמ'.

ככל טקס במחזור חיי האדם גם הנישואים מתוכננים בשלושה שלבים: (1) שלב הפְּרָדָה והניתוק; (2) מצב ארעי של שינוי; (3) שלב האיחוד.² אולם בכל מערכת יש שלב אחד מכריע – כך למשל, השלב המכריע בטקסי מוות הוא הפְּרָדָה. ואילו בטקסי הנישואים – האיחוד.

(1) שלב הפְּרָדָה והניתוק: הגם שהאיחוד הוא השלב העיקרי בנישואים, הם כרוכים גם בפְּרָדָה; הנערה נפרדת מבית הוריה ומשפחתה, מחברות ילדותה. יש קְּבֻרֹת שבהן האם וחברותיה מקוננות על הפרדה ועל הנערה, וידוע המנהג – גם בתרבות יורת יהודיות – לבכות ביום הנישואים. יש חברות שבהן הפְּרָדָה נעשית בטקס המסמל כוח, כמו חטיפה (למשל אצל הגרזים או הבדואים). החטיפה והכיבוש מבטאים את התנגדות הקבוצה לאובדן אחד מחבריה; הקבוצה הזוכה מפצה את הקבוצה המפסידה בכסף ובמתנות. מנקודת מבטה של הכלה, החטיפה מבטאת את קשיי הפְּרָדָה שלה.

(2) שלב המעבר: הכלה מועברת לבית החתן בתלוכה, כסמל למעבר מטריטור-

ספרו של יצחק אבישור מתמקד – כפי שמלמדת כותרתו – בשלושה נושאים: בחתונה (טקס אוניברסאלי הנערך במרבית החברות האנושיות) בקרב היהודים (מיקוד יהודי-תרבותי כללי) בכגדאד (ייחוד מקומי-אתני). ועולה השאלה, כמה שונה חתונה בכגדאד מחתונות בכלל ומחתונות יהודיות בעדות אחרות בפרט; ומה הם דפוסי ההמשכיות והשינוי בחתונה יהודית הן בכגדאד במהלך השנים, הן עם עליית יהודיה ארצה.

א. שלבי טקס הנישואים חיי היחיד בכל חברה מורכבים מרצף של מעברים – בתחום הגיל, המקצוע או המעמד – ובמרבית החברות המעבר מלווה בסמלי טקס, המסייעים לתחום שלבים אלה. טקס הנישואים מקבע את המעבר החשוב ביותר בחיי אדם מבחינה חברתית, משום שהנישואים אינם קשרים רק ביחיד – אלא בשניים, והם כרוכים לרוב בשינוי גיאוגרפי-טריטוריאלי (שינוי מגורים), בשינוי חברתי ובשינוי כלכלי – בעיקר בחברות שבהן המוהר והנדוניה הם חלק מתנאי הנישואים. השפעת האיחוד החברתי של בני הזוג ניכרת גם בקבוצות נוספות המעורבות בנישואים: קבוצת המין, חברות, משפחה, קהילה.¹

הפניות ביבליוגרפיות – בסוף המאמר.

1 ראה: ואן-גניפ, עמ' 1, 116-148.

2 ראה: טרנר.

הנישואים נועדו ליצור קשר בר-קיימא – הזוכה להכרת החברה – לשם הקמת משפחה והעמדת צאצאים; על כן החברה מייחסת חשיבות מכרעת לנישואים, ובטקסים ובמנהגים טמונה מעין הבטחה להצלחתם – הן על-ידי פעולות מאגיות והן על-ידי הכנסת הזוג תחת חסות אלוהית.

הגושפנקה הדתית לטקסי חתונה בתרבות היהודית מעוגנת בהלכה, הוזה בעיקרה בכל עדות ישראל. עם זאת, הבטים ייחודיים-קבוצתיים בטקסים אלה מוצאים ביטוי בפולקלור, שאיננו מחייב כהלכה, ומאפשר מובחנות קבוצתית וביטוי אתני ייחודי לכל קבוצה. הטקסים והמנהגים, הכלל-יהודיים והייחודיים האתניים, שומרים על התבניות האוניברסאליות של הטקסים – שכן מטרת טקסי הנישואים ותפקידיהם דומים בכל החברות האנושיות – אולם מרקם המנהגים וביטויים שונה בכל קבוצה. הספר הנדון מאפשר לקורא להכיר את הדומה והשונה במנהגי החתונה של יהודי בגדאד, הן אלה הדומים לתרבויות אחרות ולקבוצות יהודיות אחרות, הן אלה המיוחדים להם.

בליל ה'חינה', הוא הלילה שלפני החופה, מבלה הכלה פעם אחרונה בחברת רעותיה, והיא גם נפרדת מהן באופן סמלי. בלילה זה צובעים את כפות רגליה, ידיה וציפורניה של הכלה – ושל רעו-תיה – בכופר (חינה), ואין ישנים כל הלילה (עמ' 95-97). למחרת מובל החתן בתהלוכה אל בית הכלה (עמ' 111); טקסי האיחוד מבוטאים במשלוח סבלונות ומתנות, בעיקר שרשרות, צמידים ועגילים (עמ' 76-78). החברה משתתפת בטקס החתונה הבגדאדי באמצעות הזמנת לחתונה (עמ' 103-110) וציפייה לסדין הבתולין בליל ההתייחדות (עמ' 111-119). טקס חופה ייחודי ליהודי

ריה לטריטוריה. באותו יום הכלה נחשבת למלכה, והחתן – למלך.

(3) שלב האיחוד: לטקסי האיחוד משמעות אינדיבידואלית, והם המאחדים את בני הזוג: נתינת בגדים ותכשיטים או החלפתם, כגון: צמידים, טבעות וענקים (בעיקר תכשיטים עגולים, המסמלים קשירה ושלמות); ישיבה על כסא אחד, שתייה מכוס אחת, או התעטפות באריג אחד. טקסי איחוד בעלי משמעות קיבור-צית כוללים השתתפות בחגיגות: ריקודים, סעודות, חילופי מתנות וחילופי ביקורים של ההורים.

בשלבים טקסיים אלה באים לידי ביטוי התפקידים השונים של טקסי החתונה:

(1) מתן פומבי לאירוע, למשל באמצעות הכרזה או משלוח הזמנות – שכן הנישואים הם עניין לא רק של היחיד, אלא גם של החברה. הממסד החברתי מיוצג בטקס באמצעות כוהן, רב או פקיד אזרחי, יש להכריז בפומבי על ביצוע הנישואים, ובחברות מסוימות – אף נדרשת מהכלה הוכחת בתולין. הסעודה בצוותא אף היא עניין חברתי – כריתת ברית בין המשפחות, ולא רק בין בני הזוג. (2) טקסים שונים לחיזוק הקשר – למשל החלפת טבעות, החלפת מתנות, אכילה משותפת.

(3) הקלת המעבר משלב הבתולין לשלב הנישואין והרחקת המכשולים – בכל החברות יש מנהגים וטקסים להרחקת המזיקים, כגון שבירת כוס, העמדת חופה, נשיאה באפיריון (ליצירת חלל מופרד של בני הזוג), הרמת הכלה מעבר לסף (תחום לימנאלי ולכן מסוכן).

(4) הבטחת פיריון – למשל על-ידי אכילת מאכלים המסמלים פיריון (ביצים, דגים, תרנגול), רגימה בגרגרי חיטה ואורז, או העמדת חופה תחת כיפת השמים, הזרועה כוכבים.

איות על בעיית הכלות העניות, חותם את מעגל הדיון במעמדה של האישה בקהילה; ואכן, הפתיחה והסיום, כמו מרבית הספר, מדגישים את האישה ובעייתיה – דהיינו הכלה בחתונה – יותר מאשר החתן.

הספר מבוסס על מקורות שבכתב ושבעל־פה. המקורות שבכתב מובאים ברובם בשפת המקור, ערבית־יהודית, בלויית תרגום. הדבר מקנה לספר חשיבות מחקרית רבה, גם בשל ההבט הלשוני. מקורות אלה כוללים מקורות חיצוניים (ספרי מסעות, עיתונות באנגלית וגרמנית) ומקורות פנימיים (ספרי מוסר וחינוך, כתובות, הזמנות לחתונה, שטרות וכתבי המלצה). שני סוגי המקורות מאפשרים לקרוא להתבונן בנושא הנחקר במבט פנים־קבוצתי וחץ־קבוצתי כאחד. מעניין לעמת למשל את דו"ח אנצו סירני, שליח המוסדות הארץ־ישראליים (עמ' 31), או הגב' דריוויר (עמ' 35) (חץ־קבוצתי) עם תקנות ר' יוסף חיים (עמ' 34) ועדויות של בני הקהילה עצמם (פנים־קבוצתי), ולבדוק את ההתאמות ואי־ההתאמות שבנקודות הראות השונות, מבחינה תרבותית־אתנית.

נוסף על המקורות הכתובים, העבודה מתבססת גם על מקורות שבעל־פה: ראיונות עם יוצאי בגדאד החיים כיום בישראל. אלו מקורות חשובים המאפשרים להשלים ולאמת את המקורות הכתובים, ובעיקר לעמוד על דפוסי השינוי במנהגי החתונות בין שנים עברו לזמננו.

ג. תחומי הפולקלור
על־פי הגדרת דב נוי, כולל הפולקלור שלושה תחומים: (1) התחום השמיעתי־ספרותי: סיפורים לסוגיהם, אגדות ומעשיות, טקסטים של שירים, פתגמים, חידות, מנגינות ולחנים. (2) התחום

בגדאד, שהיה נהוג במאות ה־15-ה־16, נתבטל ושוב חזר, הוא המנהג לפרוס וילון כנגד הכלה (עמ' 110-111). הבטחת הגנה נגד מזיקים כרוכה במנהגים ואמרות רבים (עמ' 120-125). המחבר דן במפורט בהמשך בטקסי הבטחת פריון (ברכות ומאכלים) שנהגו בבגדאד ככרוב החברות האנושיות.

הביטוי האתני בטקסי החתונה הושפע ממקורות שונים: המעגל הרחב ביותר הוא מעגל ההשפעה האוניברסאלי; המעגל הפנימי יותר – היהודי הכלל־תרבותי; והמעגל – שמקורו בתרבות הסביבה, התרבות המוסלמית. בקו דיאכרוני קיימת השפעה של תרבות בבל הקדומה, שממנה ינקו הן היהודים הן המוסלמים. השפעות העבר והמקורות בתוספת השפעות הזמן והמקום יוצרות את הפולקלור הייחודי לעדה מסוימת, בזמן ומקום נתונים. בספר הנסקר המחבר עוסק בפולקלור של החתונה היהודית בבגדאד במהלך מאתיים שנה – מאמצע המאה ה־18 ועד אמצע המאה ה־20. תקופה זו הנפרסת על גבי זמן ממושך מאפשרת לבדוק את דפוסי ההמשכיות והשינוי בקבוצה הנתונה.

ב. מבנה הספר ומקורותיו
הספר הנדון כולל 30 פרקים, העוקבים אחרי שלבי החתונה על־פי סדרם: מהגיל המתאים לנישואים דרך השידוך, מפגש ההכרות, האירוסין, החופה, ליל הייחוד עד למצבי עגינות וגירושין. במבנה הספר יוצאים דופן הפרק הראשון והאחרון. הפרק הראשון עוסק בלידת הבת בבגדאד מבחינה חברתית וכלכלית ובבעיות הכלכליות הקשות הכרוכות בהשאת בנות. פרק זה הוא מעין הקדמה, המציבה עמדות פנים־קהילתיות ומתווה את הנורמות החברתיות הקיימות כלפי האישה. הפרק האחרון, שהוא לקט כתבות עיתונ-

פי פתגמים בלבד הוא בלתי מספיק ובלתי מדויק. במחקר שערכנו⁴ עמדנו על כך, שפתגמים אינם רק שיקוף חלקי של המציאות, אלא הם מהווים גורם פעיל בתוכה – עצם השימוש בפתגמים קובע עמדות ויוצר נורמות חברתיות. הדובר משתמש בפתגם בסיטואציה מסוימת כדי להקנות לעצמו עמדת כוח ושכנוע, כיוון שהפתגם מבטא זהות קבוצתית ומאחרוריו עומדת סמכות הקולקטיב וסמכות המסורת.

נקודה זו מודגמת היטב בפתגמים המובאים בספר הנדון מפי השדכנים, שכן הם משתמשים בפתגם כאסטרטגיה מילולית לקביעת מציאות. הפתגם הוא נשק שכנוע כלפי ההורים כדי להוציא לפועל את השידוך. פתגם הוא תלוי-הקשר: השימוש בו נקבע בפי הדובר בהתאם לקהל ולמטרה העומדת לפניו. לכל סיטואציה יש פתגם מתאים; אבל הפתגמים אינם משקפים מציאות אובייקטיבית אחת, ולפיכך הם עשויים גם לסתור זה את זה, ולאותה סיטואציה אפשר למצוא שני פתגמים סותרים.

לדוגמה: אם החתן איננו עשיר, תשבח השדכנית את עצם היותו בעל מקצוע, בטענה שהעושר איננו חשוב; 'בעל מקצוע ולא בעל מבצר' (עמ' 39); אולם אם החתן מיוחס, היא תשתמש בפתגם המשבח את הייחוס כמקום ראשון בהירארכיה: 'קח את האציל, אף אם אין לו אלא מחצלת [לישון עליה]' (עמ' 53). ובדומה לאלה נוקטת השדכנית לגבי כל תכונה ותכונה: יופי, עושר ועוד. נישואין (רצויים) בתוך המשפחה: 'משפחתך, ולא – תאבד' (עמ' 42) ולעומתם – פתגם המבטא את ההיפך: 'בת המזרח לבן המערב' (עמ' 42) כלומר: נישואים רצויים הם נישואים בין רחוקים.

החשיבות, הכולל מנהגים ואמונות; (3) התחום החזותי, מקיף אמנות ותרבות חומרית.³ חלוקתו של נוי נועדה לצרכים מתודיים בלבד, שכן התחומים שלובים זה בזה: אירוע או טקס כוללים את שלושת התחומים; ועל אחת כמה וכמה טקס המורכב מרצף של טקסים, כמו חתונה.

ההבטים המתודיים האמורים מיוצגים בפרקי הספר השונים: בתחום החזותי נסקרות למשל תלבושות החתן והכלה, תכשיטים לסוגיהם, מתנות הכלולות (מצעים, ביגוד, מנורות, ריהוט), עיצוב הכתובות, עיצוב ההזמנות, כלי נגינה, כלי הגשה למאכלים. בתחום המנהגים, המחבר מפרט את מסורות האוכל, הלבוש, משלוח המתנות, סדרי הביקורים המשפחתיים, המנהגים להבטחת פוריות הזוג ולהגנה מפני מזיקים; ואילו בתחום השימיעתי-ספרותי הוא מביא פתגמים הקשורים בחתונה ושלביה, ברכות ואיחור לים, נוסחי ההזמנות; שימוש בדימויים ומטבעות לשון, שירים לחתונה; שירי תשבחות, שירים לחתן ולכלה, סיפורי עם (ברובם סיפורי חיים, המתארים אירועים שקרו) ואת המוסיקה המלווה את השירים.

מתוך שפע ההבטים הפולקלוריסטיים אתמקד בשני הבטים ספרותיים – פתגמים וסיפורים; ובתחום המנהגים – באלה הקשורים בשדים ומזיקים.

ד. הפתגמים

הרושם הבולט ביותר העולה מן הספר מתמקד בבעיית הכלות העניות וההוצאות האדירות המוטלות על אבי הכלה. הבט חברתי-כלכלי זה מוצא ביטוי ספרותי-עממי בסיפורי החיים, ובעיקר בפתגמים. אמנם אפשר ללמוד משהו על המציאות מפתגמים, אך תיאור המציאות על-

4 ראה: אלכסנדר וחזן-רוקם, מקום.

3 ראה: נוי.

הפתגם מבטא את המשאלה לקיום נישואים יציבים וארוכים: 'אין החתונה חתונת ירח אלא חתונת נצח' (עמ' 51). יצירתיותו של הדובר מתבטאת בעצם בחירת הפתגם מתוך מצאי הפתגמים המסורתי המצוי באמתחתו, ובאמנות התאמת הפתגם הקולע ביותר להקשר. יחסי הגומלין בין הפתגם להקשר מקנים לפתגם את המשמעות הספציפית. כך לדוגמה, בפתגם מוסלמי, משתמשת השדכנית בניסוח קיצוני, שנועד להוכיח את חשיבותה ונחיצותה של השדכנית עצמה ולהבטיח את מקורות פרנסתה: 'כלה ללא שדכנית תצא זונה' (עמ' 36). הפתגמים בספר הנדון משקפים את תפישת המציאות והנורמות החברתיות של הקהילה היהודית בכגדאד בצורה מתומצתת וספרותית. עם זאת, הם עברו את תהליך הברירה של מחבר הספר והם אינם קורפוס מלא ומתוחם של אדם, שכונה, או תקופה מדויקת. בשל כך אין להסיק מהם מסקנות מכלילות, אלא לראותם יותר כעיסור וחזיון לטיעוני המחבר.

לכל פתגם מצורפת הערה הכוללת את מקור הפתגם. לחלק מן הפתגמים מובחנות אות בהערות גם מקבילות. מקור הפתגם, כלומר אומרו והקשר שבו נאמר, חשוב ביותר, וחבל שהמחבר לא הוסיף את שם המידען, פרטיו והקשרו של השימוש הספציפי בפתגם. ההקשר הכללי של הפתגם מובא בדברי המחבר.

ה. הסיפורים

רוב הסיפורים המובאים בספר הם 'סיפורי חיים', המשמשים כהדגמה לאורח-חיים נכון. אלו מקרים שאירעו

הפתגמים מבטאים רעיונות עממיים (Folk Ideas),⁵ הנתפשים בעיני הדוברים והקהל כאמיתות. אולם יותר ממה שהפתגמים מלמדים על המציאות, הם מלמדים על תפישת המציאות. בעיני יהודי בגדאד, כפי שעולה מלקט הפתגמים המובאים בספר, גידול הבנות היה כרוך בקשיים כה גדולים עד שהולדת בת נתפשת כפגע. הפתגם מקצין מציאות זו: 'בן משוגע ולא בת יפהפייה' (עמ' 22). בלשון המקור הפתגם מחורז ושקול, ובנוי במתכונת השוואתית של יותר... מ... (יותר טוב בן – ואפילו משוגע – מאשר בת). גם במקרים קיצוניים והפוכים: משוגע לעומת יפהפייה. הבן הגרוע ביותר עדיף מעצם מהותו על הבת. כמו בכל חברה מסורתית, גם כאן מבטאים הפתגמים את התפישה כי הנישואים הם מטרה ראשונה במעלה, ולא תיתכן שום צורת חיים אחרת: 'תרופה לבת – נישואים' (עמ' 39); 'על-פי תפישה זו כל בעל עדיף על ישיבה בבית: גבר בול עץ טוב יותר מן הישיבה [ללא נישואים]' (שם); 'אף אם הגבר לא יוצלח – הוא רחמים לאישה' (שם).⁶

הנישואים נתפשים כעסקה. לאהבה אין שום חשיבות: 'לא החשיקה תתמיד, ולא האהבה תישאר' (עמ' 39). תפישה זו זהה למסקנות מחקר נוסף שערכנו על פתגמי נשים יהודיות ספרדיות,⁷ שבהם אהבה ונישואים הם לרוב מושגים סותרים. שכן הנישואים קשורים במזל.⁸ גם כאן מנחמת השדכנית את הנערה ב'מזל', במשמע של נישואים: 'לא ישיגך אלא מזלך' (עמ' 39); או: 'תשב על השרפרף ולא תדע מיהו מזלה' (עמ' 38-39); או: 'המזל הפלא ופלא' (עמ' 39).

5 ראה: דאנדס, עמ' 93-101.

6 מקבילה של פתגם יהודי-ספרדי – ראה: יהודה, עמ' 80-96; דיון בהקשר זה – ראה:

אלכסנדר וחזן-רוקם, מקום, עמ' 125.

7 ראה: אלכסנדר וחזן-רוקם, משחקי, עמ' 15-1.

8 ראה: אלכסנדר, הרכיב.

שנקרא יוסף חיים — על שם הרב (עמ' 117-118). הרב ניחן, אם כן, ביכולת לידיעה מופלאה; הוא ידע מי בא אליו ולא יזו מטר, והסגולה שנתן פעלה מיד. מכוחו של הרב עולה גם השבח למאשטי, בגין היותה מקורבת לרב היא יוצאת ונכנסת בחופשיות בביתו. הסיפור נראה מקוצר ומסוגנן, ואינו מובא בלשון המקור כמו הפתגמים והמסמכים. כאן המקום להביע משאלה, כי במהדורה הבאה יביא המחבר סיפורים רבים יותר מסוג זה.

ו. המנהגים

להלן, כאמור, אתמקד במנהגים הקשורים בגירוש מזיקים. לכל טקסי המעבר נלווים טקסי הגנה ופיריון, שכן במעברי החיים (לידה, התבגרות, נישואים, מוות) האדם הוא פגיע, חלש ורגיש; על-פי החשיבה העממית, זו הזדמנות למזיקים, לדמונים ול'עין הרע' לתקוף אותו. היחיד נזקק אז להגנת החברה — וזהו אחד המכנים המשותפים לכל הטקסים הללו.

כך אסור להשאיר לבדה יולדת, פן תבוא לילית להזיק לה, אין משאירים תינוק לבדו עד יום הברית, או גופה ללא שמירה, או חתן ביום החופה. לזוג הצעיר, החתן והכלה, אורבות סכנות דמוניות: השדים מתקנאים בבני האדם בכלל, ובמיוחד ביום שמחתם⁹ — יום הנישואים — שהוא יום שבו הזוג רגיש ופגיע. כך לדוגמה ידוע המוטיב הסיפורי על חתנים וכלות שמתו ביום כלולותיהם.¹⁰ כדי להרחיק את המזיקים, פועלים בחתונה בכמה דרכים: הימנעות, הגנה, פיוס, קורבן, תרמית, הרתעה, התקפה. הספר מביא במהלכו דוגמאות

במציאות, ולעתים קרובות כוללים פנייה אל רב, כסמכות לפתרון בעיות; כגון המעשה בכלה שנותרה עגונה, או כלה שמתנות הוריה לא סיפקו את החתן והוא החזירן. מצבי מצוקה מולידים סיפורי-עם, כלומר סיפורים המבוססים על אירוע אישי או אירוע קולקטיבי מציאותי — אך הסיום שלהם הוא סיום נסי, הנובע ממשאלת המספר והמאזינים. כך לדוגמה, בסיפור חיים המופיע בספר, מסופר על אבי נערה שירד מנכסיו כדי להשיאה, והוא יוצא לבקש תרומות; כלומר, הפתרון הוא ריאליסטי. בסיפור-עם כאמור בדרך-כלל הפתרון בסיום הוא פתרון נסי — אך בספר הנדון אין סיפורים מסוג זה (אולי גם משום שאין מספרים אותם), להוציא סיפור אחד שאפשר להגדירו כסיפור-עם, שהוא גם ממוראט (סיפור אישי) וגם אגדת שבח לרב יוסף חיים. סיפור זה, כדרכן של אגדות (שקבוצת הזיקה והמספר מאמינים באמיתות התרחשותן במציאות), מביא את מסורת קבלת ההיגוד: חביבה אל-מאשטי סיפרה את הספור כמעשה שהיה, לגב' ורדה, אמו של הסופר והמשורר בר-אמון. הסיפור עוסק באישה שהתקשתה ללדת, וכל מאמצי הרופאים וקוראי התהילים עלו בתוהו. חביבה אל-מאשטי (היא האישה המדריכה את החתן והכלה בענייני הבתור-לין) מתבקשת ללכת לבית הרב יוסף חיים; לא ניתן לה להיכנס לביתו כיוון שהרב היה עסוק בלימוד, אך בשל פיקוח נפש, הסכים המשרת לפנות אל הרב. הרב, מצדו, לפני שהמשרת הספיק לומר לו מלה, כבר מסר לו פתק סגולה וביקש לשים אותו על בטנה של היולדת; וכמובן האישה ילדה כעבור דקות מספר בן זכר,

9 ראה: אלכסנדר, עיצוב.

10 ראה: ספר טוביה, מות חתני שרה בליל הכלור-לות; הסיפור התלמודי על רבי עקיבא והנחש (קידושין קנז ע"ב), או הסיפור על החתן

שהכישו נחש (ויקרא פרשה כ סימן ב). דיון על כך — ראה: חזן-רוקס, עמ' 73-87; שוורצבאום, עמ' 223-252.

— מתופפות בליל החינה (עמ' 96), שירה עד אור הבוקר בליל החתן' (וכך גם שומרים על עירנות); מראה — צבע אדום, כצבעה של החינה, מרתיע את המזיקים; ריח — את טס הסוכריות, שנשלח לבית הכלה, מעטרים בזר עלי פיגם, שהוא צמח בעל ריח מרתיע (עמ' 122); מגע — בליל החתונה מדליקים נרות כל הלילה, כיוון שהאש מרתיעה (עמ' 96). בתיאור ליל הייחוד יושבת המאשטי מעבר לדלת חדרם, לפני סיר גדול מלא חיטה ובתוכו תקוע נר ענק (עמ' 177) — סמלים שקופים לאקט המיני והייחול להצלחתו ולהצלחת הפריון.

ז. סיכום

חשיבותו של הספר בתיאור שיטתי של מנהגי החתונה, טקסיה ושלביה השונים, בקהילה יהודית אחת. התיאור בספר הוא דיאכרוני, במהלך 200 שנה, יותר מאשר תיאור משווה של תקופה אחת. השימוש הרבגוני במקורות מתקופות שונות ומנקודות-ראות שונות מאפשר לקורא לעמוד על דפוסי השינוי וההמשכיות של החתונה בבגדאד בתקופה זו. מן התיאור רים והמסמכים המובאים בספר עולים קווי האיפיון הייחודיים של החתונה בבגדאד והבעיות המיוחדות שהעסיקו את אנשי הקהילה. הספר תורם להבנת מבנה החברה, הכלכלה וההיסטוריה של התקופה, וחשיבות רבה נודעת להבאת הדברים בלשון המקור. לחקר הפולקלור תורם הספר חומרים רבים של מנהג, סיפור, שיר, פתגם, תלבושות, כתובות והזמנות. הפתגמים שברר המחבר לעטר ולאשש את תיאוריו — הגם שאין הם קורפוס מלא ואחיד — מציינים תמונה ססגונית ומתודדת של אופני תפיסת המציאות, והם משקפים ערכים ונורמות חברתיות של בני הקהילה. כאמור, רצוי

רבות לכמה מן הדרכים הללו: הדוגמאות מפורזות לאורך כל הספר ומופיעות לא רק בפרק המיוחד לנושא מזיקים (עמ' 120-124). נביא כמה דוגמאות:

(1) הימנעות משינה בלילה הקודם לחופה (עמ' 123) — האדם שאינו במלוא חושיו מגביר את אפשרות ההיפגעות.
 (2) להגנה: חמישה נרות בצורת 'חמסה' בחדר הכלה (עמ' 123) — חמש הוא מספר מאגי-מגן, כמו גם צורת היד המסמנת הרחקה, כלומר הסמל כאן הוא צורני. דוגמה נוספת להגנה היא פתיחת מנעול בליל החתונה (עמ' 124), הפועלת בדרך של עשיית פעולה סמלית דומה לתוצאה המבוקשת במציאות. טכניקה זו קרויה: הפעלת דומה בדומה: כשם שהמנעול נפתח, כך ייפתח מזלם וכך ייפתחו כל הקשירות (שהן אקט שלילי) נגדם. עצם החופה הפרוסה מעל בני הזוג משמשת הגנה, היא מפרידה בין בני הזוג ובין המזיקים שעלולים לרחף מעליהם.
 (3) פיוס-קורבן: החתן שובר כוס בדורכו עליה ברגלו — ההסבר המקובל למנהג זה הוא דתי, זכר לחורבן; אולם הסבר נוסף, וראשוני יותר, הוא הרעיון של הקרבת חלק למען השלם: שבירה של דבר-מה נטול חשיבות כדי לשמור על הדבר היותר חשוב. גם מריטת השיער של הכלה והתספורת של החתן הן פעולות דומות — הקרבת אלמנטים פחות חשובים בגוף למען שמירת הגוף כולו.
 (4) תרמית: השושיבנות לבושות בשמלת כלולות זהה לזו של הכלה, כדי לבלבל את המזיקים. כך לא יוכלו המזיקים לאתר את הכלה האמיתית שבה הם רוצים לפגוע.

(5) הרתעה: קולות עזים, צבעים וריחות מסוימים מרתיעים את המזיקים. בחתונה מפעילים בדרך-כלל במרוכז את כל אפשרויות ההרתעה, בכל החושים: קול

הכולל 9 כתבות עיתונאיות על מצב הבנות העניות, אל הנספחים – הוא שונה משאר הפרקים – וכך יהודק מבנהו של הספר. הנספחים עצמם ראויים לברכה מיוחדת: צילומי ההסכמות, תקנות, כתובות, הזמנות ותמונות של חתונות מוסיפים ומבהירים את הנאמר בגוף הספר.

חיבור זה שלפנינו מאפשר לחוקר הפולקלור לעמוד על מנהגים, סיפורים, שירים ופתגמים הקשורים בחתונה היהודית בבגדאד, ולבדוק את הייחודי והמיוחד שותף לה לעומת קבוצות יהודיות אחרות וטקסי חתונה בעמים בכלל. לספר נודעת חשיבות לא רק בזכות עצמו, אלא כמקור למחקרים נוספים שהוא ישמש להם בסיס.

להרחיב את הפרק המביא סיפורי-עם (אם יש כאלה), התורמים לא פחות מן הפתגמים להבנת תפיסת המציאות הסובבת והתיפקוד של דמויות בקהילה (חתנים, כלות, הורים ורבנים), וכך יתווסף גיוון ז'אנרי.

חבל שהמחבר לא הביא את מרב הפרטים המדויקים על המקורות שבעל-פה, כפי שעשה לגבי המקורות שבכתב – חסרים שמות מלאים של המידענים ופרטים עליהם. זהו כרך ראשון, שלאחריו מופיע ספר הדן בנדונייה של הכלה ובשירי החתונה, ובו אף מפתחות ורשימה ביבליוגרפית; לדעתי כדאי לערוך מפתחות וביבליוגרפיה לכל כרך בנפרד, לנחותת הקוראים. והערה למבנה הספר: נראה לי שיש להעביר את פרק 30,

הפניות ביבליוגרפיות

- אלכסנדר, הרכיב ת' אלכסנדר, 'הרכיב העברי בפתגמי נשים ספרדיות-יהודיות: השכל והמזל', דברי הכינוס ללשונות היהודים, חיפה (בדפוס).
- אלכסנדר, עיצוב — —, 'העיצוב הז'אנרי של סיפורי שדים', דפים למחקר בספרות, 8, חיפה 1991 (בדפוס).
- אלכסנדר וחזן-רוקם, ת' אלכסנדר וג' חזן-רוקם, 'יסודות של מקום בפתגמים של יהודי תורכיה: העולם והבית', פעמים, 41 (סתו תש"ן), עמ' 112-134.
- אלכסנדר וחזן-רוקם, משחקי — —, 'Games of Identity in Proverb Usage' *Proverbium*, 5 (1988 [October 1989]), pp. 1-15.
- אלכסנדר וחזן-רוקם, פתגמים — —, 'אין יום שלישי בלי שמש': גלגולי משמעות בפתגמים של אישה יהודיה-ספרדית', מקדם ומים, חיפה ד (1991) עמ' 275-286.
- דאנדס A. Dundes, 'Folk Ideas as Units of World View', *Journal of American Folklore*, 84 (1971), pp. 93-101.
- ואן-גניפ A. Van-Genneep, *The Rites of Passage*, Chicago 1960.
- חזן-רוקם G. Hasan-Rokem, 'The Snake at the Wedding: A Semiotic Reconsideration of the Comparative Method of Folk Narrative Research', *ARV Scandinavian Year Book of Folklore*, 43 (1988), pp. 73-87.
- טרנר V. Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*, Chicago (Aldine) 1969.
- יהודה "מי יהודה, 'משלי איספניולית-יהודית', ציון, מאסף, ספר שני, ירושלים תרפ"ז, עמ' 80-96.
- נוי ד' נוי, 'פולקלור', אנציקלופדיה למדעי החברה, ד (1968), עמ' 597-613.
- שורצבאום H. Schwarzbaum, 'The Hero Predestined to Die on his Wedding Day', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ד (1974), עמ' 223-252.

כ"ח והחינוך היהודי בתורכיה

שמעון שורצפוקס

Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*. Indianapolis and Bloomington 1990, Indiana University Press, XIV + 235 pp.

יהדות המערב, ובכללה יהדות צרפת, גברה תחושת הקשר לקהילות המזרח, והיא החלה להתעניין בגורלן. דווקא בתקופת האמנציפאציה, כאשר שאיפת כל קבוצה יהודית לאומית באה לביטוי בחיפוש הזדהות הולכת וגדלה עם העם שבתוכו ישה, גבר העניין בנעשה בקהילות המרוחקות הללו. בתקופה זו קם ועלה הארגון הבינלאומי היהודי הראשון, 'כל ישראל חברים' (כ"ח), שחיפש ומצא את המקשר בין שתי הנטיות המנוגדות לכאורה: הסולידריות היהודית ורצון ההזדהות עם הסובב. כ"ח גם היא כמוכן שאפה להשיג אמנציפאציה ליהודי המזרח, או לפחות לעודד אותה, אבל בכך לא הצליחה; נוסף על כך, לא היה ניתן להתעלם מן המציאות העדתית של קהילות המזרח. לפיכך קראה כ"ח למנהיגי יהדות צרפת ליטול על עצמם משימה חשובה ('מיסיון' בלשונם): להביא את הקידמה למזרח – באמצעות 'כל ישראל חברים'.

המחבר מתאר את תחילתו של המאמץ, ובמיוחד את תרומתו החלוצית של אלברט כהן, שייצג את הרוטשילדים הצרפתיים. הוא מתאר את הקמת כ"ח הספר הראשונים של כ"ח ואת הצלחתה בחינוך שני דורות של מורים, בני יהדות

ההיסטוריה של הישובים היהודיים החשובים במזרח טרם נכתבה. לאחר פריחתם הגדולה של היהודים במזרח במאה השש-עשרה, קשה מאוד למצוא תמונה כוללת על אודותיהם, פרט לתיאור פרשת שבתי צבי. דומה כי היסטוריונים ומחברים בתחומים סמוכים סברו, שקהילות אלה חסרות היסטוריה כלשהי: הן קפאו על שמריהן והסתפקו ברצון עז לשרוד, כאילו הושלכו לקרן זווית של דברי ימי ישראל. לכן יש לברך על יוזמתו של פרופ' רודריג לבדוק את התפתחותה של יהדות תורכיה בתחום החינוך, שבו נפגשו בית-הספר היהודי והנטייה למודרניזאציה. רודריג הגביל את מחקרו לאזורי תורכיה המודרנית של היום. החלטה זו שרירותית לכאורה: מדוע להפריד את יהודי תורכיה מיהודי סוריה או בולגאריה, כאשר גבולות פוליטיים לא הפרידו ביניהם? אך הצורך להסביר את התמוטטות רשת כתי-הספר של כ"ח בתורכיה לאחר מלחמת העולם הראשונה מצדיק את ההגבלה של המחבר במחקרו.

ב-1860 התקרבה תורכיה גיאוגראפית לאירופה: הנסיעות הלכו ונעשו קלות יותר ויותר, אוניות הקיטור חצו במהירות את הים התיכון, ועד מהרה יפתחו הרכבת הידוע Orient Express. בקרב

החילון של תורכיה והרפורמות של אתאטורפ, ירד קרנה של כ"ח, ובתי-הספר שלה נסגרו. משהחל ב-1925 מאמץ מרוכז לתורכיזאציה של המיעור-טים בתורכיה, שוב לא היה עוד מקום להשפעה הצרפתית באמצעות כ"ח. יצוין כי השלטונות הצרפתיים התחילו להתעניין בכ"ח, דווקא בתקופת הירידה שלה וב-1920 היא קיבלה מהם לראשונה תמיכה כספית. אולם מעתה כ"ח לא תהיה עוד ארגון יהודי בינלאומי, אלא ארגון יהודי צרפתי.

פרופ' רודריג מיטיב לתאר את התקופה שבה קמה והתפתחה כ"ח. עם זאת נראה, כי היה רצוי להרחיב את הדיבור על המשבר הרוחני שהתחולל ביהדות תורכיה במחצית השנייה של המאה ה-19, שמוטט את החוסן הפנימי של הקהילה: ייתכן שהתפתחות זאת הקלה על כ"ח להחדיר את רוח המערב ליהדות המזרח. משבר זה גם עשוי להסיביר את הנהירה אל הציונות: הקהילה חיפשה דרכים חדשות, אחרות, שיאפשרו לה לשמור על יהדותה. נראה כי המשבר הפנימי הזה עדיין מחכה למהקר מעמיק ולהסבר.

עבודתו של פרופ' רודריג מגלה פן שלם של יהדות תורכיה, הודות לשימוש בשיטות היסטוריות מודרניות ועיון מרבי במקורות שבארכיונים. עם זאת מתמיהה העובדה, כי בין המקורות הרבים שהמחבר משתמש בהם נפקד מקומם של המקורות התורכיים, למרות שליטתו של המחבר בלשון התורכית. האם מכך יש להסיק, שמקורות אלה אינם בנמצא? ייתכן שחוקרים רבים יתחילו לנשום לרווחה! נקווה שפרופ' רודריג, המצטייר כהיסטוריון בעל שיעור קומה של יהדות תורכיה, ימשיך בדרך זו ויעניק לנו עוד פירות רבים של מחקריו.

המזרח, שלמדו בבתי-הספר היסודיים שלה והשתלמו אחר כך בבית-הספר היהודי המזרחי למורים (ENIO), שהוקם בפאריס. ייתכן שמורים אלה הביאו איתם, בחזרתם למזרח, מידה מסוימת של פאטרנאליזם, אבל אין ספק שהם תרמו רבות להמשך הקיום היהודי ולטייפוח הזהות היהודית של יהודי המזרח. המחבר מצטט את הדוקטרינה החינוכית של כ"ח: 'היהודים צריכים להכריח את עצמם, תוך נאמנות תמידית לעבר המפואר שלהם ודבקות בדתם, לגבור על בני עמם [הלא-יהודים] בנאמנות, אומץ לב, יושר ואהבה למולדת'.

הבעה זו של יראת כבוד ליהדות לא חסכה מכ"ח התנגשויות עם המורים הותיקים שבתלמודי-תורה. לאחר מאבק הוחלט למסור למורים אלה את האחריות לחינוך היהודי, ואילו מורי כ"ח עסקו בהוראת המקצועות האחרים. רוב בתי-הספר של כ"ח הוקמו בשלוש הקהילות הגדולות של יהודים: קושטא, איזמיר ואדירנה; קבלת בנות כתלמידות בבתי-ספר אלה היתה מהפכה של ממש בחי-נוך. אמנם כ"ח לא השכילה להקים בתי-ספר תיכוניים, אך השפעתה היתה גדולה על המעמד הבינוני – וניתן לומר שבמידה רבה היתה כ"ח הגורם להיווצרותו של מעמד זה: עד 1860 ניכרו בתורכיה שני מעמדות, שכבה קטנה מאוד של עשירים מופלגים, ושכבה רחבה מאוד של עניים; ואילו בתי-הספר המודרניים הצמיחו את הופעת הבורגנות היהודית. כבר לקראת סוף המאה הקודמת פחתה השפעתה של כ"ח, משום שלא הצליחה להתמודד עם האתגר הציוני, שהיה למורת רוחה. המוני העם, שמקרבם באו רוב התלמידים של בתי-הספר שלה, פנו אל התנועה החדשה. הניכור של כ"ח בלט יותר ויותר. עם